

Kitâbü'l-fihrist, İrşâdü'l-kâsıd, Miftâhu's-saâde ve Tertîbü'l- 'ulûm
Adlı Bibliyografik Eserlerde Tasavvuf İlminin
Nasıl Yer Aldığına Dair Bir İnceleme

A Study on the Inclusion of Sufism in the Bibliographical Works
Kitâb al-Fihrist, Irshâd al-qâşid, Miftâh al-sa'âdah, and Tartîb al-'ulûm

Sümeyye ARPACI*

Özet

İslam öncesine ait felsefe eserlerinin tercümesiyle başlayan ilimler tasnifi, İslâm âlimleri tarafından da yapılmaya başlanmış ve devam ettirilmiştir. Bu tasnif ile ele alınan, incelenen ilim dallarının sınırları ve ilgi alanları belirlenmeye çalışılmış ve belirli bir teori çerçevesinde okuyucuya sunulmuştur. Bunlardan bazıları salt akıl melekesiyle ulaşılan ilimler iken bazıları da vahyi bilginin en üst hakikat kabul edilmesiyle sınıflandırılan ilimler olmuştur. Böylelikle bu ilmî tasnifler ile ilimlerin hudutları belirlenirken bu ilimlerin kendi aralarındaki ilişkiler de ortaya konulmuştur. İslâm kültür ve medeniyetine ait mirasın literal dökümünü yapması bakımından bibliyografik eserler önem arz etmekte ve kültürel tarihimize ışık tutmaktadır. Çalışmada üzerinde durulan konu, ilim tasnifleri arasında yer bulan tasavvuf disiplini çerçevesinde ilgili eserlerin tasavvufî öğelere, tasavvufî şahsiyetlere ve bir ilim olarak bu tasnifler arasında tasavvufun nasıl konumlandırıldığına dair özet niteliğinde bir bakış ve değerlendirmedir. Makalenin sınırlılığı bakımından günümüze kadar yazılmış bütün bibliyografik eserleri değerlendirmek mümkün olmadığından, incelemeye tâbî tutulan eserler, kronolojik sıralamaya göre İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsıd*, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde* ve Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l- 'ulûm* adlı eserleri ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, *el-Fihrist*, *İrşâdü'l-kâsıd*, *Miftâhu's-saâde*, *Tertîbü'l- 'ulûm*, ilimler tasnifi

* **ORCID:** 0000-0002-0272-8914. Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslam Bilimleri,
E-mail: sumey_ysk@hotmail.com

Geliş Tarihi: 20.11.2024

Kabul Tarihi: 15.04.2025

Yayın Tarihi: 31.05.2025

Atıf Bilgisi: Sümeyye Arpacı, “*Kitâbü'l-fihrist, İrşâdü'l-kâsıd, Miftâhu's-saâde ve Tertîbü'l- 'ulûm* Adlı Bibliyografik Eserlerde Tasavvuf İlminin Nasıl Yer Aldığına Dair Bir İnceleme”, *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4, 1 (2025): 3-19.

Bu makale uluslararası CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Abstract

The classification of sciences, which began with the translation of pre-Islamic philosophical works, was also carried out by Islamic scholars. The classification of sciences was an attempt to determine the boundaries and areas of interest of the branches of sciences and to present them through the lens of a certain theory. While some of them were classified as sciences acquired only through reason (*'aql*), others were defined as transmitted or revealed knowledge (*waḥy*) to be the font of all truths. While these scientific classifications defined the boundaries of the sciences, they also revealed the relationship between them. Thus, bibliographical works are important in terms of revealing the literal output of the heritage of Islamic culture and civilisation and shed light on our cultural history. The subject of this study is a brief overview and evaluation of the Sufi elements, Sufi personalities and situating Sufism as a science among the classifications of sciences. As it is not practically possible to evaluate all the extant bibliographic works hitherto written, this study focuses on four different books, written in chronological order below: *Kitāb al-Fihrist* of Ibn al-Nadīm, *Irshād al-qāşid* of Ibn al-Akfānī, *Miftāḥ al-sa'ādah* of Taşköprizâde, and *Tartīb al-'ulûm* of Saçaklızâde.

Keywords: Sufism, *Kitāb al-Fihrist*, *Irshād al-qāşid*, *Miftāḥ al-sa'ādah*, *Tartīb al-'ulûm*, classification of sciences.

Giriş

İslâm düşünce geleneğinde ilimlerin tasnifi, sadece bilgi dallarının sınıflandırılmasıyla sınırlı kalmayan; aynı zamanda bu ilimlerin epistemolojik ve metodolojik mahiyetlerinin de değerlendirildiği, teorik bir çabanın ürünüdür. Antik Yunan düşüncesinden İslâm dünyasına aktarılan ilimler, İslâm âlimlerinin kendi bilgi telakkileri doğrultusunda yeniden ele alınmış ve sistematik tasniflere konu edilmiştir. Bu çerçevede telif edilen bibliyografik eserler, İslâm medeniyetinin bilgi evrenine dair eşsiz birer kaynak teşkil etmekte olup, ilimlerin sınırlarını ve karşılıklı ilişkilerini tespit etme açısından olduğu kadar, kültürel süreklilik ve dönüşümleri tespit etmede de büyük önem arz etmektedir. Makalemiz bu çerçevede değerlendirilebilecek dört temel bibliyografik eserde –İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsıd*, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde* ve Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-'ulûm*– tasavvuf ilminin nasıl konumlandırıldığını, hangi kavramsal çerçevede ele alındığını ve ilmî kategoriler arasında nasıl bir yerde konumlandırıldığını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Bu bağlamda yapılan çalışmada, klasik dönem İslâm âlimlerinin tasavvuf ilmini bir disiplin olarak nasıl kavramsallaştırdıkları ve hangi ilimlerle ilişkilendirerek değerlendirdikleri analiz edilmektedir. Çalışma, literatürde sıklıkla felsefî ilimlerle dînî ilimler arasındaki sınır tartışmalarının bir örneği olarak değerlendirilebilecek olan bu dört eserde, tasavvufun müstakil bir ilim olarak kabul edilip edilmediğini sorgulamakta ve her bir müellifin yaklaşımını kendi ilmî ve tarihî bağlamı içinde ele almaktadır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eseri, tasavvufu müstakil bir ilim olarak adlandırmamakla birlikte, zâhid ve sûfî kimlikli şahsiyetlere ve eserlerine genişçe yer vermektedir. Buna karşılık İbnü'l-Ekfânî, tasavvuf ilmini “ilm-i ilâhî” başlığı altında metafizik bir mahiyetle ele alırken, Taşköprizâde onu bâtinî ilimler kapsamında sistematik olarak değerlendirmiş, Saçaklızâde ise ahlâk ilminin bir parçası olarak ele alıp tasavvufu “kalbin halleri” başlığı altında konumlandırmıştır.

Makale boyunca takip edilen yöntem, karşılaştırmalı analitik okuma ve içerik çözümlemesine dayanmaktadır. İncelenen her bir

eserin ilgili bölümleri, müellifin tasavvufa yaklaşım tarzını anlamaya yönelik olarak yorumlanmış, özellikle terminolojik tercihleri, ilimler arasındaki hiyerarşik sıralama ve referans verilen kaynaklar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle makale, betimleyici olmanın ötesinde, karşılaştırmalı ve çözümleyici bir yöntem benimsemektedir. Ayrıca, her bir müellifin ilmî gelenek içerisindeki konumu ve bu gelenek içerisindeki etkileri de göz önünde bulundurulmuştur. Böylelikle, sadece eser içeriğine odaklanmakla kalınmamış, aynı zamanda eserlerin ilmî ve tarihî bağlamları da dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, tasavvufun İslâm ilim geleneği içerisindeki yerini tespit etmeye katkı sağlamakla birlikte, aynı zamanda klasik dönem İslâm dünyasında ilimlerin nasıl kavramsallaştırıldığı ve disiplinlerarası sınırların nasıl kurulduğu sorusuna da yanıt aramaktır. Bibliyografik eserlerin birer kültürel hafıza metni olarak düşünülmesi, bu eserlerdeki ilim tasniflerinin sadece entelektüel bir çaba değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir inşa süreci olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda tasavvufun konumu, sadece epistemolojik bir tercih değil, aynı zamanda dönemin ilmî ve siyâsî ikliminin de bir yansımasıdır. Dolayısıyla, bu makale, hem tasavvuf ilminin tarihsel serencamını takip etme hem de İslâm düşüncesinde ilimlerin anlam dünyasına dair daha geniş bir perspektif sunma niyetindedir.

1. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* Adlı Eserinde Tasavvuf İlmine Dair Kısa Bir Değerlendirme

İbnü'n-Nedîm olarak tanınan Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmakla beraber Yâkût el-Hamevî'den (ö. 626/1229) öğrendiğimiz kadarıyla künyesi Ebu'l-Ferec'tir. *Kitâbü'l-Fihrist* adlı eserini

musannifi olup kitap satan bir varrâk olduğu bilinmektedir.¹ Bu “virâka” (kitap istinsah edip ciltlemek, kitap ticareti yapmak) mesleğini babasından öğrenmiştir. Bundan dolayıdır ki birçok kitaba ulaşma ve onları inceleme imkânı bulmuştur. Bu durum onun ilmî gelişimini desteklemiş ve yazdığı eserlere tesirlerini göstermiştir.² Mezhepçe Şîî-Mu'tezilî temayüllüdür.³ Ancak bu duruma kesin gözüyle bakılmamalıdır. Her ne kadar Zehebî (ö. 748/1348) *Tarîhü'l-İslâm* adlı eserinde onu “el-Ahbârî”, “el-Edîb”, “eş-Şîî” ve “el-Mu'tezilî” sıfatlarıyla nitelemiş olsa da İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) onun kitabını mütâlaa edince, kendisinin Râfızî-Mu'tezilî olduğunu anladığını söylemektedir. “O ki Ehl-i Sünnet'i el-Haşviyye; Eşarîler'i Mücbire/Cebriyye; Şîa'dan olmayan herkesi Âmmî/sıradan olarak isimlendirmiştir.” diye de eklemektedir.⁴ *el-Fihrist*'in bütünü incelendiğinde onun, devrinin şartlarına göre tarafsız ve mümkün merteye bilimsel bir üsluba sahip olduğu anlaşılmaktadır ve müellifinin varrâk olmasından dolayı da birçok eserle ilgilendiği ve farklı birçok mezhepten kişilerin kitaplarından alıntılar yaptığı görülmektedir. Bu sebeptendir ki İbnü'n-Nedîm, kendisine kimi zaman Ehl-i Sünnet, kimi zaman Şîî, bazen de Mu'tezilî dedirtecek türden şeylere yer vermiştir.⁵ Örneğin İmam

1 Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ irşâdû'l-erîb ilâ marîfeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2427.

2 Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbnü'n-Nedîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, XXI: 171-173.

3 Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 12.

4 Bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, thk. Selmân Abdu'l-Fettâh Ebû Gude (Lübnan: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002), VI: 557-559.

5 Betül İzmirli, “en-Nedîm'in [İbnü'n-Nedîm] *el-Fihrist* Adlı Eserinde Süfîlere ve Tasavvufa Yaklaşımı”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5, 2 (2019): 1186-1187.

Mâlik (ö. 179/795), İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Taberî (ö. 310/923) gibi Sünnî imamları çok överken, Şîî olduğunu iddia ettiği tasavvuf ilminin önemli şahsiyetlerinden kabul edilen Hallâc-ı Mansur'u (ö. 309/922) tenkit ettiği görülmektedir.⁶

el-Fihrist, İbnü'n-Nedîm'in 377 (987) yılında kaleme aldığı, *Fihristü'l-kütüb*, *Fihristü'l-'ulûm* ve *Fihristü'l-'ulemâ'* adlarıyla da bilinen eseridir. Kısaca *el-Fihrist* diye tanınan kitabı İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün ilkidir.⁷ *el-Fihrist*, sosyal bilimler ve özellikle de İslâmî bilimler ağırlıklı bir eserdir. Fuat Sezgin'in eserin konusuna ve kapsamına dair şunlara değindiği görülmektedir:

Tam bir bilimler tarihi denen ilk kitap İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'idir. Bu kitap tam manasıyla bir bilimler tarihi kitabıdır. Bu adamcağız kitabında sadece Müslümanlardan değil Araplardan, Yunanlılardan, Bâbillilerden, Hintlilerden hatta Çinlilerden bile bahsediyor ve bütün bunları bir objektivite ile anlatıyor. Yani bilimler tarihinin kurucusu İbnü'n-Nedîm'dir.⁸

Tasavvufun müstakil bir ilim disiplini olarak teşekkül süreci, İbnü'n-Nedîm'in yaşadığı dönemden önceki asırlara, bilhassa hicrî 3. asrın sonları ile 4. asrın başlarına tekabül etmektedir.⁹ İbnü'n-Nedîm'in kaleme aldığı *el-Fihrist*, söz konusu sürecin neticelerini yansıtmaları bakımından mühim bir kaynak mahiyetindedir. Müellifin eserinde, ekseriyetle hadisçi yahut kelâmcı vasfıyla zikrettiği birçok ismin, aynı zamanda zühd ve tasavvuf ehli arasında da anıldığı görülmektedir. Nitekim Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728)

hem kelâm ilmi mensupları hem de sûfîler arasında yer aldığı; kezâ el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö.243/857) de fakîh, kelâmcı ve zâhid sıfatlarıyla kaydedildiği müşahade olunmaktadır.¹⁰ Bu durum, tasavvufun henüz bağımsız bir ilim sahası olarak kesin sınırlarla teşekkül etmediği, ancak ilmî ve amelî bir temâyüz süreci içerisine girdiği bir devreyi yansıtmaktadır.

Müellifin eserinde nahiv, kelam, fıkıh, mezhepler, felsefe, edebiyat, Kurân ilimlerine dair müstakil başlıklar açtığı hâlde, tasavvuf ilmine yönelik böyle bir başlık açmadığı görülmektedir. Ancak eserin beşinci makalesinin beşinci fenninde “Seyyahlar, Zâhidler, Âbidler, Hatarât ve Vesvese Hakkında Konuşan Mutasavvıfların Haberleri Hakkında” başlığı altında sûfîlerden ve bazı eserlerinden söz edilmektedir. Bu bölümde de “tasavvuf” terimi veya bu anlamı karşılayan herhangi bir ilim terimi kullanılmamaktadır. Bu durum, müellifin tasavvufu müstakil bir ilim olarak görmediğini düşündürmektedir.

Ancak bu tutumu değerlendirirken dönemin ilmî tasnif anlayışı da göz önünde bulundurulmalıdır. Himmet Konur'un belirttiği üzere “tasavvuf” kavramı, 4. (10.) yüzyıldan itibaren, özellikle Ebû Nasr Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'* ve Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* adlı eserlerinde açık biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu eserlerde tasavvuf hem kavram hem de ilim olarak ele alınmıştır.¹¹ Bu bağlamda, müellifin tasavvufu müstakil bir ilim olarak tanımlamaktan imtina etmesi, yalnızca kişisel bir tercih değil, aynı zamanda dönemin genel ilmî terminolojisinin ve ilim telakkisinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Nitekim eğer tasavvuf o dönemde ilim olarak

6 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut- Lübnan: Dârul-ma'rife, ty.), 269.

7 Karaarslan, “İbnü'n-Nedîm”, XXI: 171-173.

8 Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 98. Ayrıca bkz. Fuat Sezgin, *İslâm Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 108-109.

9 Muhammet Mustafa Çakmaklıoğlu, *Tasavvuf*, (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 28.

10 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 261.

11 Himmet Konur, “Sufi ve Tasavvuf Kavramlarının Tarihi Üzerine”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*21, 41 (2020): 104-115.

rüşünü ispat etmiş olsaydı, müellifin diğer ilimlerde olduğu gibi ona da müstakil bir başlık ayırması beklenebilirdi.

İbnü'n-Nedîm, eserinde genellikle “falanca şahsın hattıyla şunları okudum” şeklinde ifadelerle kendisine intikal eden bilgileri zikretmekte, varraklık mesleğinden kaynaklı olarak okuduğu kitapların müelliflerine dair şahsî gözlemlerine de yer vermektedir. Beşinci makalenin beşinci fenninde de benzer bir anlatım tarzı benimsenmiştir. Bu bölümde, Muhammed b. İshak'ın (ö. 151/768) Ebû Muhammed Ca'fer el-Huldî'nin (ö. 348/959) hattıyla naklettiği bilgiler aktarılmakta; Huldî'nin mutasavvıfların reislerinden ve zâhid bir şahsiyet olduğuna vurgu yapılmaktadır. Huldî'nin bizzat hattıyla yazdığına atfen, sûfîlerin mânevî silsilesi şu şekilde verilir: “Ben Ebü'l-Kâsım el-Cüneyd b. Muhammed'den aldım. Cüneyd, Ebü'l-Hasan el-Mugallis es-Sakatî'den aldığını söyledi. O da Serî'nin Ma'rûf el-Kerhî'den, onun da Ferkad es-Sebahî'den, Ferkad'ın Hasan el-Basrî'den, Hasan'ın ise Enes b. Mâlik'ten ve Bedir Savaşı'na katılan yetmiş kişiden aldığını söyledi.”¹² Bu rivâyet, tasavvuf geleneğinde merkezî bir yere sahip olan “silsile” anlayışının erken bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Zira silsile, tasavvufî irşad yetkisinin ve mânevî terbiyenin kesintisiz bir biçimde şeyhten müride intikalini temin eden bir yapıdır ve sûfî gelenekte otoritenin sahipliğini sağlamada temel işlev görmektedir.¹³ Hasan el-Basrî'nin “Bedir Savaşı'na katılan yetmiş kişiyi gördüm, hepsi de yünden elbise giymişti” rivâyeti dikkate alındığında, bu sahâbîlerin zühdî yaşam tarzları sûfîlerin prototipi olarak telakkî edilmiştir.¹⁴ Nitekim

“sûfî” kelimesinin kökeninin “yün” anlamına gelen “sûf” kelimesiyle ilişkilendirilmesi, bu yorumun tarihsel dayanaklarından biri olarak değerlendirilmektedir.¹⁵ Bu bağlamda, İbnü'n-Nedîm'in aktardığı silsile hem tasavvufî gelenekteki mânevî nisbet fikrinin şekillenmesinde hem de sûfî geleneğin sahâbeye dayandırılma çabasında erken bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Huldî'nin hattından nakledilen ve “âbid, zâhid, tasavvuf ehli zevât” olarak nitelenen otuz dört ismin zikredilmesi de bu geleneğin kurucu isimlerini belirlemek bakımından kayda değerdir. Müellifin zikrettiği “Ca'fer el-Huldî'nin kendi eliyle yazdığı âbid, zâhid, tasavvuf ehli zevâtın adları şunlardır” dediği 34 kişinin ismi ise şöyledir: el-Hasan b. Ebü'l-Hasan el-Basrî Muhammed b. Sîrîn, Herim b. Hayyân, Alkemetü'l-Esved, İbrâhim en-Nehaî, eş- Şa'bî, Mâlik b. Dînâr, Muhammed b. Vâsî, Atâ es-Sülemî, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî el-Evzâî, Sâbit el-Bünânî, İbrâhim et-Teymî, Süleyman et-Teymî, Ferkad es-Sebahî, İbnü's-Semmâk, Utbetü'l-Gulâm, Sâlih el-Mürrî, İbrâhim b. Edhem, Abdülvâhid b. Zeyd, İbnü'l-Münkedir, Muhammed b. Habîb el-Fârisî, er-Rebi' b. Hasyem, Ebû Muâviye el-Esved, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûsuf b. Esbât, Ebû Süleymân ed-Dârânî, İbn Ebi'l-Havârî, Dâvûd et-Tâî, Feth el-Mevsilî, Şeybân er-Râî, el-Muâfâ b. İmrân, el-Fudayl b. İyâz.¹⁶

Bundan sonra müellif, daha birçok zâhid ve âbid zevâtın ismini ve eserini zikretmektedir ve bunlar için de “Zâhidlerin, Mutasavvıfların Adları ve Yazdıkları Eserler” diye ayrı bir başlık açmıştır. Ancak Yahyâ b. Muâz er-Râzî'yi, el-Yemânî'yi, Bîşr

12 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 260.

13 Ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Tosun, “Silsile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2009, XXXVII: 206-207.

14 Bkz. Ebû Bekr Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Mahmud Emîn en-Nevevî, (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1400/1980), 31.

15 Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2009, XXXVII: 471-472.

16 Müellif bu isimlerin bazılarını zikrettikten sonra “yukarıda kendisinden bahsedildi” diye not düşmektedir; böylece tekrara düşmeyip bir daha açıklama lüzumu görmemektedir. Daha önceki makalelerinde bahsettiği kişiler de muhtelif ilim ve fenlerde meşhur âlimlerdir.

b. el-Hâris'i bu başlık dışında zikretmektedir.¹⁷ Yahya b. Muâz er-Râzî'yi anlatırken onun bir de ashabı olduğundan bahsettiği görülmektedir.¹⁸ Ramazan Şeşen'in tercümesinde bu kelime *müritle*ri olarak tercüme edilmiş olup isabetli bir tercüme olduğu görülmektedir.¹⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki, kanaatimize göre müellifin zikrettiği bazı bilgilere, her zaman kesin bilgi gözüyle yaklaşılmaması isabetli bir yaklaşım olur. Örneğin el-Yemânî hakkında bilgi verirken onun künyesinin "Ebû Hafs" olduğu zikredilmektedir ancak araştırmamıza göre "Ebû Hafs" künyesi ile tanınan kişi melâmet ve fütüvvete dair fikirleriyle tanınan Nîşâburlu sûfî olarak bilinen Ebû Hafs Amr b. Seleme el-Haddâd en-Nîsâbü'rî'dir (ö. 260/874).²⁰ Müellifin kastettiği kişi bu sûfî midir, bilemiyoruz. Haddâd ile İbnü'n-Nedîm'in ölüm tarihleri karşılaştırıldığında görülmektedir ki müellifin bu sûfîyi eserine alması muhtemeldir. Ayrıca el-Yemânî'ye ait olduğunu söylediği *Kitâbü Kıyâmi'l-Leyli ve't Teheccüd*²¹ adlı eser de el-Yemânî'den sonra zikrettiği, kendisi hem muhaddis hem de mutasavvıf olarak tanınan, İbn Ebî'd-Dünyâ'ya (ö.282/895) ait olduğu bilinmekte-

dir. Ancak müellif onun 33 eserini sayarken bu eseri dâhil etmemiştir.²²

İbnü'n-Nedîm'in eserinde zâhidler hakkındaki dikkat çeken diğer bir konu ise Hallâc-ı Mansûr hakkında yazdıkları olmuştur. Müellif, Hallâc için diğer sufilerden farklı olarak ayrı bir başlık açmış ve uzunca bir şekilde onun hayatından, müritlerinden, dünya görüşünden, mensup olduğu mezhepten ve yaşadığı devirdeki siyâsî olaylara nasıl dâhil olduğundan söz etmiştir. Açtığı başlığın ismi şöyledir: "el-Hallâc, Mezhebi, Onun Hakkındaki Hikâyeler, Kendisinin ve Talebelerinin (Müridlerinin) Kitaplarının Adları". Onun hakkında Ebû'l-Hüseyin Ubeydullah b. Ahmed b. Ebû Tâhir'in hatırla okuduğu bazı bilgileri aktarır. Hallâc'ın hilekâr, göz boyayıcı, sûfîlerin yoluna dalmış, onların sözlerini diline dolamış, hiçbir şey bilmediği hâlde her şeyi bildiğini iddia eden biri olduğunu aktarır. Kimya sanatını bildiğini ve cahil, atılgan, vaziyeti kötü, sultanlara karşı sözünü esirgemeyen, büyük işlere kalkışan, devletleri yıkmak isteyen, müridlerinin yanında ilâhlık iddia eden, hulûle inanan, hükümdarlara karşı Şiî, halka karşı sûfî mezhebinde görünen bir kişi olduğunu ekler. Bunların yanında "kendisine İlâh'ın hulûl ettiğini, kendisinin O, O'nun da kendisi olduğunu iddia eden biriydi" der.²³ Nitekim tasavvuf tarihinde Hallâc hakkında ileri sürülen en yaygın eleştiri bu konu üzerinden olmuştur. Onun tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden "ene'l-hak" sözü ile hulûl ve ittihadı çağrıştıran ifadeleridir. İbnü'n-Nedîm gibi düşünenler onun bu sözlerinden dolayı kendisinin ilâhlık iddia ettiğini ileri sürmüşlerdir ve onu zındıklık ve kâfirlikle suçlamışlardır. Ancak onu büyük bir velî olarak tanıyanlar ise bu sözü diğer sûfîlerin şathiyeleri gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır.

17 Stewart bunun nedeninin, İbnü'n-Nedîm'in bu zevâtın kitaplarının adlarını verse de onları tam anlamıyla birer musannif olarak düşünmemesi ve muhtemelen onların eserlerini, sıradan zühed kitapçıklarının ifadesi olarak kabul etmesi olabileceğini belirtir. Devin Stewart, "The Structure of the Fihrist: Ibn al-Nadim as Historian of Islamic Legal and Theological Schools," *International Journal of Middle East Studies* 39, 3 (2007): 382.

18 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 260.

19 Zira tasavvufta çoğulu "aşâb" olan "sâhib" kelimesinin, "sohbete katılan arkadaş, mürîd, derviş, yoldaş, musâhib" gibi mânâları bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kâbalı Yayınları, 2005), 305; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 535.

20 Tahsin Yazıcı, "Ebû Hafs el-Haddâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1994, X: 127-128.

21 İbrahim Hatiboğlu, "İbn Ebû'd-Dünyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1999, XIX: 457-462.

22 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 262.

23 age. 269-270.

Nitekim onun tam ifadesi şöyledir: “Eğer Allah’ı tanıımıyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim, ben Hakk’ım, çünkü ebediyen Hak ile Hakk’ım.”²⁴ Onu veli olarak kabul edenler, Hallâc’ın bu sözlerini daima onun fenâ, sekr ve tevhid halinde sarf ettiği şekilde yorumlamışlardır. Dolayısıyla diyebiliriz ki İbnü’n-Nedim’in, Hallâc’a ilişkin bu söylenenleri olduğu gibi naklettikten sonra “Allah Teâlâ onların söylediklerinden yücedir, büyüktür.”²⁵ demesi zikrettiği bilgilerin doğruluğunun muhtemel olduğunu düşündüğüne ve Hallâc’ı savunmaya lüzum görmediğine delildir.²⁶ Müellif Hallâc’a ait olduğunu söylediği birçok eserin adını verir: “*Kitâbü Tâsîni’l-Ezel ve’l-Cevheri’l-Ekber ve’s-Şecereti’z-Zeytûneti’n-Nûriyye, Kitâbü’l-Ahrufi’l-Muhdese ve’l-Ezeliyye ve’l-Esmâ’i’l-Küllîyye, Kitâbü’z-Zilli’l-Memdûd ve’l-Mâ’i’l-Meskûb ve’l-Hayâti’l-Bâkiye, Kitâbü Hamli’n-Nûr ve’l-Hayât ve’l-Ervâh, Kitâbü’s-Sayhûn, Kitâbü Tefsîri “Kul hüve’l-lahu ehad”, Kitâbü’l-Ebed ve’l-Me’bûd, Kitâbü Kırâni’l-Kur’ân ve’l-Furkân, Kitâbü Halki’l-İnsân ve’l-Beyân, Kitâbü Keydi’s-Şeytân ve Emri’s-Sultân, Kitâbü’l-Usûl ve’l-Fürû’, Kitâbü Sırrı’l-Âlem ve’l-Meb’ûs, Kitâbü’l-Adl ve’t-Tevhîd, Kitâbü’s-Siyâseti ve’l-Hulefâ ve’l-Ümerâ, Kitâbü İlmi’l-Bekâ ve’l-Fenâ, Kitâbü Şahsı’z-Zulûmât, Kitâbü Nûri’n-Nûr, Kitâbü’l-Mütecelliyât, Kitâbü’l-Heyâkil ve’l-Âlemi ve’l-Âlimi, Kitâbü Medhi’n-Nebî ve’l-Meseli’l-A’lâ, Kitâbü’l-Garîbi’l-Fasîh, Kitâbü’n-Nukta ve Bedi’l-Halk, Kitâbü’l-Kıyâme ve’l-Kıyâmât, Kitâbü’l-Kibr ve’l-Azâme, Kitâbü’s-Salâti ve’s-Salevât, Kitâbü Hazâ’ini’l-Hayrât,* (bu eser *Elifü’l-Maktû’ ve’l-Elifü’l-Me’lûf*

24 Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü’t-Tavâsîn*, çev. Yaşar Nuri Öztürk, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1976), 208.

25 İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, 270.

26 İzmirli, “en-Nedîm’in [İbnü’n-Nedîm] el-Fihrist Adlı Eserinde Sûfilere ve Tasavvufa Yaklaşımı”, 1206.

adıyla da tanınır), *Kitâbü Mevâbîdi’l-Ârifîn, Kitâbü Halki’l-Halâiki’l-Kur’ân ve’l-İtibâr, Kitâbü’s-Sıdk ve’l-İhlâs, Kitâbü’l-Emsâl ve’l-Ebvâb, Kitâbü’l-Yakîn, Kitâbü’t-Tevhîd, Kitâbü “Ve’n-Necmü izâ Hevâ”, Kitâbü “Ve’z-Zâriyâtü Zervâ”, Kitâbü’n fî “İnne’llezî enzele aleyke’l-Kur’ân lerâdükke ilâ Me’âd”, Kitâbü’l-Dürre ilâ Nasri’l-Kuşûrî, Kitâbü’s-Siyâse ile’l-Hüseyn b. Hamdân, Kitâbü Hüve Hüve, Kitâbü Keyfe Kâne ve Keyfe Yekûnû, Kitâbü’l-Vücûdi’l-Evvel, Kitâbü’l-Kibrîti’l-Ahmer, Kitâbü’s-Semrî ve Cevâbihi, Kitâbü’l-Vücûdi’s-Sânî, Kitâbü lâ Keyfe, Kitâbü’l-Keyfiyyeti ve’l-Hakîkati, Kitâbü’l-Keyfiyyeti bi’l-Mecâz.”²⁷ Uludağ, “İbnü’n-Nedîm’in adlarını vererek Hallâc’a nisbet ettiği kırk altı eser günümüze ulaşmamıştır” demektedir.²⁸*

Sonuç olarak İbnü’n-Nedim *el-Fihrist* adlı eserinde diğer ilimler gibi tasavvuf ilmine müstakil bir başlık açmamıştır. Hatta “tasavvuf” kelimesini dahi kullanmayı tercih etmemiştir. Ancak zâhid, sûfî gibi ifadelerle tanımladığı tasavvuf ilminin temsilcilerinden ve onların eserlerinden bahsettiği bölümü, kelâma ayırdığı makale içinde değerlendirmiştir. Bunun nedeni ise büyük ihtimalle onu diğer ilimler gibi ayrı bir disiplin olarak görmemesinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar onu ayrı bir disiplin olarak görmese de bizlere aktardığı bilgiler bibliyografik bir eser olması hasebiyle araştırmalarımıza hem ışık tutmakta hem de kültürümüze önemli katkılarda bulunmaktadır.

2. İbnü’l-Ekfânî’nin *İrşâdû’l-kâsîd* Adlı Eserinde Tasavvuf İlmine Dair Kısa Bir Değerlendirme

Asıl adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es Sincârî (ö.

27 İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, 271-272.

28 Süleyman Uludağ, “Hallac-ı Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1997, XV: 377-381.

749/1348) olan İbnü'l-Ekfânî'nin tıp, eczacılık, felsefe, astronomi, geometri, aruz, ahbâr ve tarih sahalarında geniş bilgi sahibi olduğu kaynaklarca belirtilmiştir. Hatta kendisinin geliştirdiği özel yöntemlerle ilaç geliştirdiği de bilinmektedir.²⁹ Tıp, fizyonomi, mineraloji alanında eserlerinin yanı sıra diğer türden başka eserleri de mevcuttur. Ancak bizim çalışma alanımıza dâhil edeceğimiz eseri, bir ilimler ansiklopedisi diyebileceğimiz bibliyografik eser özelliği taşıyan *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâşîd* adlı eseridir. Mahiyeti bakımından İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin takipçisi olan eser,³⁰ altmış ilim dalının tanımını ve ana konularını vermektedir. Ayrıca daha sonra kaleme alınacak olan geniş çaplı ilimler sınıflandırması müelliflerinden ve bizim de çalışmamızda en son kısımda değerlendirmeye tâbî tutacağımız Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*'una ve Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'a kaynaklık etmiştir. *İrşâdü'l-kâsîd*'da zikredilen birçok âlim, İbnü'l-Ekfânî'nin yaşadığı yüzyılda yaşamış olan kişilerdir. *İrşâdü'l-kâsîd*'ın İslâm ilimler tarihinde çeşitli alanlardaki değişik gelenekleri ve aralarındaki felsefî ve teknik temel farkları kısaca ortaya koyuyor olması da dikkat çekicidir.³¹ Yöntem bakımından Fârâbî'nin (ö. 339/950) *İhsâ'ü'l-'ulûm*'u ile İbn Sînâ'nın (ö. 478/1037) *Kitâbü'l-Hudûd*'unu takip ederek bu eserlerden istifade ettiği görülmektedir.³² Ancak onun kitabının önemli bir özelliği vardır ki o da hem daha sistematik ve kapsamlı oluşu hem

de tanıttığı her ilim için ilgili eserlerin bir listesini vermiş olmasıdır.³³

Eserinin nasıl bir öneme sahip olduğunu anlama açısından ve o dönemin ilmî ve kültürel yapısını ortaya koyup ardından İbnü'l-Ekfânî'nin nasıl bir tasavvufî çevrede yaşadığını ve ne tür bir etki içinde kaldığını görmek bakımından, eserin muhakiklerinden olan Abdülmünîm Muhammed Ömer'in *İrşâdu'l-kâsîd*'ın takdiminde, bize aktardıklarının önemli olduğunu düşünmekteyiz. Abdülmünîm, o dönemki kültürel ve ilmî ortamı tanımlarken mutasavvıflarla ilgili olarak dipnot diyebileceğimiz şöyle bir iddia ortaya atar: Mutasavvıfların önde gelenlerinden bazıları o döneme kadar İslâm literatüründe olmayan birtakım nazarî düşünceleri tasavvuf anlayışı felsefesi etrafında bir nazariyatla ortaya koymuşlardır. Abdülmünîm, hicrî ikinci yüzyıldan sonra İslâm beldelelerinde kargaşa ve fitnenin bir dönem hâkim olduğunu ve Suriye'den başlamak üzere daha sonra Asya'ya yayılan bir tasavvuf anlayışının geliştiğini, bunun da kutup olarak kabul edilen zühd ehli kişiler tarafından, Hz. Peygamber'in ahlâk ve amele yönelik birtakım hadisleri şiar edilerek, nefsi dizginleme ve terbiyeye yönelik bir anlayışekseninde geliştirildiğini söylemektedir. Böylelikle bu anlayış, kişinin sadece kendisi ile ilgilenip başkasının günahlarıyla meşgul olmaması gibi öğütler verilmek suretiyle İslâm beldelelerinde ciddi bir yayılma ve kabul görmüştür. Özellikle İslâm'ın "emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker" ilkesi, mutasavvıfların bu düsturları yaymasına önemli bir öncülük eden muhakkikin ifadeleriyle salık verilmektedir. İbnü'l-Ekfânî de o dönemde yaşayan fukahâ arasında yer almaktadır.³⁴

29 İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, XXI: 22-24.

30 İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrahim b. Sâid el-Ensârî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâşîd*, thk. Abdülmünîm Muhammed Ömer, (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ty), 45.

31 Cahid Şenel, "İbnü'l-Ekfânî'nin 'İrşâdü'l-kâsîd'ı ve 'Nevâmîs'in İlimler Sınıflandırması Literatüründe Yer Edinme Süreci", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 29 (2016): 189-221.

32 Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", XXI: 22-24.

33 Ali Arslan, "İbnü'l-Ekfânî'nin (ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Hadis İlmi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18 (2020): 15-39.

34 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 15-32.

İbnü'l-Ekfânî eserine mukaddime ile başlamaktadır. Burada ilme tâlip olan kişinin uyması gereken adap ve erkânı anlatmış, kısacası pedagojik eğitime dâhil olan konular diyebileceğimiz mevzuları ele almıştır. Eserde amelî ve nazarî ilimlerin tasnifini yaparak on aslî ilim olarak kabul ettiği ilimlerin isimlerini zikreder. Nazarî olanlar mantık, metafizik, fizik, geometri, aritmetik, astronomi, mûsikî; amelî olanlar ise siyaset, ahlâk, tedbîrî'l-men-zildir.³⁵

Özellikle tasavvuf ilmi ile ilgili bilgileri ve tasavvufun ana kaynakları diyebileceğimiz eser isimlerini gördüğümüz kısım ilm-i ilâhî bölümüdür. Nitekim müellife göre insanın ilmin değerini anlamak için Allah'ın kendisini "ilim sahibi olmakla" nitelemesi, ayrıca peygamberlere ve velilere ilim bahşetmiş olması yeterlidir. İnsan sanki hiçbir şey bilmeyen -elbette mutlak anlamda değil- bilkuvve bir varlıktır ancak ne zaman öğrenmeye başlarsa o zaman bilfiil insan olur. Mutlak anlamda cehâlet durumunda ise insan, hayvandan da aşağı bir seviyede olmaktadır. Bu ilimlerin ise en şerefli, en faziletli ve itibar bakımından en üst düzeyde yer edineni ise kendinde bütün ilimleri toplayan ilm-i ilâhî yani metafizik ilmidir.³⁶ Bu ilim bâtil ile hakîkî olanı ortaya koymaktadır. Ayrıca insanın kendisini tanımasını ve dâru'l-bekâ'da mutluluğa ulaşmasını sağlamaktadır. İbnü'l-Ekfânî ilm-i ilâhîye giden yolların farklı olduğunu da söylemektedir. Bunlardan birincisi filozoflar zümresidir ki bunlar, araştırma ve nazar yolunu kullanırlar; delil ve burhan ortaya koyarlar. Bunlar arasında Sokrat, Eflatun, Aristo gibi isimler bulunmaktadır. Bir de riyâzetle nefis tezkiyesi yolunu benimseyenler vardır ki bunlar da nüssâk zümresidir. Bunların çoğu dille tavsif edilmekten berî olan zevkî hallere ulaşırlar. Delilleri sadece

35 age. 229-232.

36 Şenel, "İbnü'l-Ekfânî'nin 'İrşâdü'l-Kâsîd'ı", 194-195.

keşftir. İslâm milletinde nüssâk, sûfîlerdir. Müellif, en sonda ise şunu belirtmektedir ki iki zümre de fazileti elde etmektedir.³⁷

İbnü'l-Ekfânî eserinde, dînî ilimleri ilm-i ilâhî başlığı altında toplamıştır.³⁸ Ancak müellifin belirttiği şekliyle bütün ilimler bu ilmin içine dâhildir. Eğer insan bu hakikatleri öğrenmezse, kendisi ziyana uğrayacaktır.

Eserde belirtildiğine göre ilm-i ilâhî'nin beş aslî cüz'ü vardır. Bütün mevcûdâtın hakîkâtini anlayabilmek için bu beş cüz'ü anlamak gerekmektedir. Bunlar:

1. Vücûd, mâhiyet, vahdet, kesret, vücûb, imkân, kadîm, esbâb, müsebbibât.
2. İlimlerin birbiri ile olan ilişkisi ve mertebeleri.
3. Allah'ın rubûbiyetle birliği ve tekliği ve sıfatlarının isbâtı. (Zâtının sadece kendinden olması)
4. Nefisler, akıllar, melekler, cinler, şeytanlar ve onların hakikatleri ve durumları.
5. İnsan iskeletinin yaratılış hakikati.

Bu konular hem tasavvufi hem de kelâmî disiplin içerisinde yer alan ve araştırılan konulardır.

İbnü'l-Ekfânî eserinde her ilim dalına ayırdığı bölümde yaptığı gibi bu bölümde de birçok isim ve onların eserlerini zikretmiştir. Bunlar arasında mutasavvıf olarak bilinen ve özellikle de tasavvuf alanında ve tasavvufun sistematik olarak değerlendirilmeye başladığı tarihten itibaren önemli eserler ortaya koymuş kişilerin isimlerini görmek mümkündür. Bu isimlerden bazıları şunlardır:

1. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî

37 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 133. Ayrıca bkz. Selime Çınar, "Fârâbî'den Taşköprizâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi", (Yüksek Lisans, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2014), 34.

38 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 132-168.

el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 632/1234) ve *Avârifü'l-Maârif* adlı eseri. Ondan önder şahsiyetlerden biri olarak bahseder ve *Avârif*'te tasavvuf ehlinin adâb-ı şer'iyyelerinin ve ıstılahlarının yer aldığını aktarır.

2. Ebü'l-Fazl Abdülmün'im b. Ömer b. Abdillâh el-Cilyânî el-Gassânî el-Endelüsî (ö. 602/1205-1206). Cilyânî'nin, eserinde, tasavvuf ehlinin görgü kurallarından ve rabbânî nefeslerin rumuzlarından bahsettiğini aktarır.

3. Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve *er-Risâle* adlı eseri. Müellifin eserinde, tasavvufta önde gelen şahsiyetlerden kabul edilen sûfileri anlattığından bahseder.

4. Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî (ö. 386/996) ve *Kutü'l-kulûb* adlı eseri. Mekkî'nin, eserinde, ilim ve amel yolunda sâlikin ihtiyaç duyduğu konulardan bahsettiğini aktarmaktadır.

5. Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240) ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye* adlı eseri. İbn Arabî'nin sadece bu eserinin değil diğer bütün eserlerinin yukarıda zikrettiklerinden farklı olduğunu söyler ve bu kitaplarda geçen bilgilerin hiçbirinin onlara dahil olmadığını belirtir. Ona göre bu eserlerin içerikleri boş değildir ve büyük bir kısmı rumuzlardan ibârettir. Kim onu dış görünüşü ile aşağılarsa ondan tecrit edilir.

6. Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî (ö. 673/1274) ve Fâtiha Sûresi'nin tefsirini yaptığı eser olarak tanıttığı asıl adı *İ'câzû'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân* adlı eseri.

7. Asıl adı Ebü'l-Mugîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beyzâvî (ö. 309/922) olan Hallâc-ı Mansur olarak tanınan sûfî. Ancak eserde Hallâc'ın ismi, İslâmî firkaların

anlatıldığı bölümün sonundaki hulûl ve itihâd fırkası içerisinde zikredilmektedir.³⁹

3. Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde* Adlı Eserinde Tasavvuf İlmine Dair Kısa Bir Değerlendirme

Asıl adı Ahmet b. Mustafa b. Halil olan Taşköprizâde Ahmed Efendi *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-devleti'l-Osmâniyye* adlı meşhur eserinde, kendi otobiyografisine yer vermiştir. Burada kendi doğumuyla ilgili, 14 Rebîülevvel 901 (2 Aralık 1495) tarihinde Bursa'da doğduğunu belirtir.⁴⁰ Medresede nahiv-sarf okuduktan sonra Kıvâmüddin Kâsım Efendi'nin yanında tahsilini sürdürmüştür. Taşköprizâde'nin, Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocavî, Mahmûd b. Kadızâde-i Rûmî, Muhammed et-Tûnisî gibi âlimlerin tedrisinden geçtiği bilinmektedir. Birçok medresede yaptığı müderrisliğin yanında Koca Mustafa Paşa, Sahn-ı Semân, Edirne Üç Şerefeli, Edirne Sultan Bâyezid (951/1544) gibi önemli medreselerde müderrislik yapmıştır. 30 Receb 968 (16 Nisan 1561) tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.⁴¹ İlmiye sınıfına mensup bir aileden gelen Taşköprizâde'nin, birçok âlimin tedrisinden geçerek tahsilini tamamladığı bilinmektedir. Tefsir, fıkıh, kelam, mantık, ahlâk, Arap dili ve edebiyatı, biyografi, ilimler tarihi, tıp gibi değişik alanlarda çeşitli kitaplar yazmıştır. Bunların yanında otuza yakın risâle telif ettiği de bilinmektedir. Taşköprizâde Ahmed Efendi eserlerini Arapça yazmış ve büyük ölçüde şerh ve hâşiyeye geleneğini de sürdürmüştür.⁴² Kendisi en

39 İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 147.

40 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), I: 454.

41 Mustakim Arıcı, Mehmet Arıkan (ed.), *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Taşköprülüzâdeler ve İsmâüddin Ahmed Efendi*, (İstanbul: İlem Yayıncılık, 2020), 40.

42 Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XV: 151.

çok *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm* ve *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâ-niyye fî 'ulemâ'i'd-devleti'l-'Ossmâniyye* eserleriyle tanınmaktadır. Taşköprizâde ömrünün sonlarına doğru *Miftâhu's-saâde*'nin *Medînetü'l-'ulûm* adıyla bir özeti yazmıştır.⁴³ Oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi de eseri *Mevzûâtü'l-'ulûm*⁴⁴ ismiyle Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.

Miftâhu's-saâde Osmanlı âlimlerinin ilmi müktesebatını ortaya koyması bakımından ilim tasniflerinin yapıldığı önemli bir bibliyografik eserdir. Dört mukaddime, iki bölüm ve yedi kısımdan meydana gelmektedir. Bu dört mukaddimenin içerisinde şu konular anlatılmaktadır: Birinci mukaddimede, ilmin fazileti, eğitim ve öğretim; ikinci mukaddimede, öğrenmenin şartları ve öğrencinin vazifeleri; üçüncü mukaddimede, öğretmenin vazifeleri; dördüncü mukaddimede ise tarîku'n-nazar ve tarîku't-tasviye anlatılmaktadır. Mukaddimelerden sonra 'taraf' olarak belirttiği iki bölümü ele alır ve başlıklara bölerek bilgi verir. Bu iki bölümün ilkinde nazarî, ikincisinde ise amelî ilimleri zikretmektedir. Bu iki tür ilmin her ikisine de hâkim olan kişilerin, kurtuluşa ereceğinden bahsetmektedir. Bu iki bölümün altında yedi adet, 'devha'⁴⁵ adını verdiği kısma geçer ve tek tek hepsini başlıklandırır. Bu kısımlar sırasıyla, yazıyla ilgili ilimler (hat sanatı ve Arap imlâsı), dile ait ilimler (sarf, nahiv, belâgat ve edebiyat), mantık ilimleri (mantık disiplinleri ve tartışma yöntemleri), dış

dünyayı konu alan ilimler (metafizik, fizik, matematik, mekanik, tıp, coğrafya ve astronomi dâhil bütün disiplinler), amelî hikmet ilimleri (ahlâk, ev idaresi, siyaset), şer'î ilimler (kıraat, hadis ve usulü, tefsir, kelâm, fıkıh ve usulü) ve bâtin ilimleri (ibadetler, âdetler, helâke götüren ahlâkî kötülükler ve necâta ulaştıran erdemler) şeklindedir.⁴⁶ Bizim incelemeye tâbî tutacağımız bölüm, bâtinî ilimlerin yer aldığı yedinci kısım olacaktır.

Yedinci kısmın gerek ara başlıklandırmasına gerekse içerisinde bahsedilen konulara bakıldığında dikkat çeken husus Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'de⁴⁷ işlediği konularla tam bir benzerlik arz etmesidir. Eserin genel uslûbu, planlandırılması ve içeriği dikkate alındığında ise akla gelen İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsıd*'ı olmaktadır. Müellifin eserini telif ederken bu eserden yararlandığı açıktır. Ayrıca etkilendiği ve örnek aldığı diğer bir kitap olarak erken dönem bibliyografik eserlerinden İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'ini zikretmek mümkündür.⁴⁸

Müellifin, bâtinî ilimlerle ilgili bölümü, kendi içerisinde 4 ara başlıkta topladığı görülmektedir:

Birinci kısımda, "İbadetler" başlığı altında, ilim, akâid kuralları, temizliğin sırları, namazın sırları, zekâtın sırları, orucun sırları, haccın sırları, evrâd-ı ezkârın sırları, evrâdın kısımları, faziletleri ve hikmeti yer almaktadır.

İkinci kısımda, "Âdetler" başlığı altında, yeme âdâbı, nikâh âdâbı, kazanma ve geçim âdâbı, helal ve haram kazanç hakkında, yaratılış sınıflarına göre muâşerât ve sohbet âdâbı, görgü kuralları, sefer âdâbı, semâu'l-vecd,

43 Taşköprizâde İsmâüddin Ahmed Efendi, *Medînetü'l-'ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, 791; Köprülü Ktp., 1387).

44 Taşköprizâde İsmâüddin Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-'ulûm*, çev. Kemâleddin Mehmed Efendi, (İstanbul: 1313), 1-2.

45 "Devha" kelimesinin anlamı, dallı budaklı büyük ağaç demektir. Taşköprüzâde de bu adlandırmayla, her bir ana ilim bölümünün birçok dalı, dalların dalları ve budakların olduğunu kastetmiş olmalıdır. Hüseyin Atay, "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine göre İlimler Sayımı ve Tasnifi", *A.Ü.İ.F. İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980): 27.

46 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtü'l-'ulûm*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985).

47 bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, (Kahire: 1332), 3-4.

48 İlhan Kutluer, "Miftâhu's-saâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2020, XXX: 18-19.

emr-i bi'l-mâruf nehy-i ani'l-münker, peygamber ahlâkı yer almaktadır.

Üçüncü kısımda, “Rub‘u'l-muhlikât” başlığı altında, kalbin acayıplığının şerhi, riyâzetü'n-nefs ve tehzibu'l-ahlâk, arzu ve isteklerin kırılması (açlık ve cinsî münâsebet), dilin âfetleri, öfkelenme, haset, kinin zemmi, dünyanın zemmi, malın zemmi ve onu sevmenin kerahati ve cimrilik, riyâ ve şan şöretin kötülüğü, kibir ve ucb, gurur yer akmaktadır.

Dördüncü kısımda, “Rub‘u'l-münciyât” başlığı altında, tevbe, şükür ve sabır, havf ve recâ, zühd ve fakr, tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ, niyet, ihlas ve doğruluk, muhasebe ve murâkabe, tefekkür, zikrû'l-mevt ve dirilme ve nüşûr yer almaktadır.⁴⁹ Müellif bu bölümde anlattığı ilimleri ‘mükâşefe ilimleri’ olarak adlandırmakta ve bu ilimleri ancak Allah’ın bildirdiği kişilerin bilebileceğini söylemektedir. Ayrıca şunu da belirtmektedir ki mânevî mutluluk ve yücelmeyi sağlayacak olan ilimler, Cibrîl hadisinde ifade edilen imân, İslâm ve ihsânı konu alan kelimeler, fıkıh ve tasavvuf ilimleridir.⁵⁰

Taşköprizâde ilimleri övülen (*mahmûd*) ve yerilen (*mezmûm*) ilimler olarak da tasnif etmektedir. Bu tasnifte de bahsedilen ilimlerin insana nasıl fayda sağladığı veya nasıl zarar verdiği konusu esas alınmıştır. Anlaşılmaktadır ki ona göre hangi tasnif yapılırsa yapılsın mühim olan insanoğlunu dünyada da ebedî hayatında da mutluluğa ve refaha ulaştırmasıdır. Bundaki mizân ise dînî ilimlerin herkes tarafından öğrenilmesi, diğer ilimlerin ise ona uyup yardımcı olması noktasındadır. Ebedî mutluluk ise bu ilimlerin amele dönüşmesi ile gerçekleşecektir. Nitekim bunlar ikiz kardeşler timsali birbirinden ayrılmamakta ve birbirlerine yardımcı

olmaktadırlar. Dolayısıyla ilimde derinleşen kimse o ilme uygun amel etmelidir. Çünkü amelde kusur olursa ilimde kemâle ulaşmaz.⁵¹

Müellifin, kalbin acayıplığı başlığı altında kalb, ruh, nefis ve akıl kavramlarını değerlendirdiğini görmekteyiz. Bâtınî ilimler içerisinde kalbin askerlerinden bahsetmekte ve onların çalışma sisteminin önemini vurgulamaktadır. Kalbin bâtinî askerleri olan ruh; hükümdar gibidir, onun ülkesi bedendir; veziri ise akıldır; şehveti, kölesi; öfkesi, emniyet müdürüdür. İnsanın terkiibinde, canavârî, hayvânî, şeytânî ve rabbânî olmak üzere dört kuvvet mevcuttur. Nitekim bu sıfatlardan hangisi insana hâkim olursa, ahlâkı da o surette olur. Canavardan düşmanlık, insanlara saldırmak; hayvan sıfatından hırs, şehvet; şeytânî ve rabbânî sıfattan sevgi, yükseklik, başkanlık, kendini üstün görme, herkese emir verme gibi duygular doğar. Bunlar aslında rubûbiyet sıfatlarındandır. Ancak öfke ve şehvetle ortaklık bakımından şeytânî sıfatlardan olmaktadır. Mesela ilim kuvveti, şehvet ve öfkeye uyarsa insan suretinde şeytan olur. Bunlara uymazsa ilim, hikmet, eşyanın hakikatini bilme, bâsiret gibi rabbânî sıfatlar gerçekleşir. Şehvet itidâle çevrilirse iffet, hayâ, zarâfet, yardımseverlik; öfke gücünü yenince de yiğitlik, kerem, sabır, kendine hâkim olma, sebat, affetme, hilm gibi güzel sıfatlar doğmaktadır.⁵²

51 Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Taşköprizâde’nin Felsefe, Kelam ve Tasavvuf İlimlerine Bakışı”, *II. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Veli Sempozyumu*, (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2014), 533-547.

52 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, III: 323- 325. Şu da belirtilmelidir ki kalbin askerleri konusu gibi eserin içerisinde bulunan bazı konular Taşköprizâde’nin hocası Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî’ye ait olan *Noktatü'l-Beyân* adlı eserde de yer almaktadır. Bkz. Sümeyye Arpacı, “Şeyhzâde Mustafa Kocevî’nin Noktatü'l-Beyân Adlı Eseri: Neşir ve İnceleme” (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) Kocevî’nin eserinin genelinde de Gazzâlî düşüncesinin esintileri

49 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, III: 565- 578.

50 Hüseyin Sarioğlu, “Taşköprülüzade’de İlim ve Felsefe”, *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu*, ed. Celil Güngör, (Kastamonu: Taşköprü Belediyesi Yayınları, 2006), 60.

Müellife göre dünya sevgisi, dolayısıyla da mal mülk sevgisi insanı hüsrana uğratacak sevgilerin başında gelmektedir. Kişi, nefsin ve kalbin riyâzeti için nefsinin ayıplarını bil-meli ve bunlardan elini eteğini çekmelidir, ancak zaruret miktarı bunlarla iştigal olma-lıdır. Nefsin tezkiyesi ve tasfiyesi ise uzlet ile mümkündür. İnsan her daim murâkabe ve muhâsebe halinde olmalıdır.⁵³

Sonuç olarak Taşkoprizâde'nin bu eseri, yukarıda zikredilen, ilimlerin tasniflerinin yer aldığı bibliyografik mâhiyetteki İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsıd* adlı eserleri gibi bir eser olup, yakın dönem Osmanlı ilim zihniyetini de ortaya koyan önemli bir yapıttır. Özellikle aklî ve dînî ilimleri değerlendirme konusun-da câmî bir eser olduğu âşikârdır. Kısacası müellifimiz hem felsefî ilimleri hem de dînî ilimleri *Miftâhu's-saâde*'sinde vaz' etmiştir. Aklî ve dînî ilimler hakkında bilgi verirken ilminden özellikle faydalandığı şahsiyet İbnü'l-Ekfânî, bâtinî ilimler hakkında bilgi verirken etkilendiği kişi ise Gazzâlî olmuştur.

4. Saçaklızâde'nin *Tertîbu'l-'ulûm* Adlı Eserinde Tasavvuf İlmine Dair Kısa Bir Değerlendirme

1070-1080 (1660-1670) yılları arasında Maraş'ta doğan Saçaklızâde Mehmed Efendi, doğum yerine nispet edilerek Mar'âşî olarak tanınmaktadır. İlköğrenimine memleketinde başlayan Saçaklızâde'nin hocaları arasında Hasan Mar'âşî, Dârendeli Hamza Efendi ve *Tibyân Tefsiri*'nin mütercimi Ayıntâbî Mehmed Efendi gibi isimler yer almaktadır. Ayrıca hayatının belli bir evresinde gittiği Şam'da, zamanının büyük âlimi Abdülganî en-Nablûsî'den (ö. 1143/1731) tefsir, hadis ve tasavvuf tahsil ettiği ve Nablûsî'den icâzet ve

mevuttur. Dolayısıyla anlaşılmaktadır ki Taşkoprizâde'nin tasavvufî düşünce yapısının oluşmasında hocalarının da etkisi âşikârdır.

53 Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, III: 542.

hilâfet aldığı bilinmektedir. Böylece tarîk-i Hâlidîyye ve Nakşbendîyye erkânı üzere yetiştigi, zâhirî ve bâtinî ilimleri tahsil ettiği söylenmektedir. Saçaklızâde'nin Maraş'ta 1145 (1732) yılında vefat ettiği, kabrinin de Şeyh Âdil Mezarlığı'nda bulunduğu kabul edilmekte ve vefatına “eş-Şeyh Saçaklı” ve “Tâcû'l-mürşidîn” gibi ibârelerle tarih düşürüldüğü görülmektedir.⁵⁴

Tertîbu'l-'ulûm, ilimler tasnifi konusunda yazılan önemli eserlerden biridir. Özellikle Osmanlı dönemi medrese düzeni, verilen derslerin niteliği, tanıtılması ve eleştirilmesi bakımından ayrı bir konuma sahiptir. Eser, mukaddime ile başlamaktadır. Altında 23 fasla ayrılır. Daha sonra iki maksad zikredilir. Bunlar ise kendi içerisinde tekrar fasıllar olarak başlıklandırılmıştır. Birinci maksad, on fasıl ikinci maksad iki fasıl olarak düzenlenmiştir. Son olarak ise hâtime kısmı yazılmış, o bölüm de dört fasılda toplanmıştır. Müellif mukaddimede faydalı ilimleri sıralar ve onları şer'î ve şer'î olmayan olarak ikiye ayırır. Bu ilimlerle uğraşmanın hükümlerini anlatır. Birinci maksadın konusu faydalı ilimlerin târifleri ve zararlı davranışların beyânı hakkındadır. İkinci maksadın konusu ise ilimlerin mertebeleri ve bu ilimlerle uğraşacak talebenin başlangıç seviyesinde hangi ilimlerle meşgul olacağına dair bilgilendirmedir. Hâtime kısmı ise felsefe ilmine ayrılmıştır.

Müellif, faydalı ilimler olarak Arapça ile ilgili olan bazı ilimleri, aklî ilimleri, ledünnî ilmi, kitap ve sünnet kaynaklı ilimleri, Kur'ân ilimlerini, hadis ilimlerini ve bunlara ek olarak da anatomi, tıp, firâset, rüya tabirleri ve Farsça dilini saymaktadır. Bunların dışında kalan felsefe, sihir, astroloji gibi ilimleri zararlı ilimler kategorisinde değerlendirir. Bu ilimlerin bilinmesinin bir fayda sağla-

54 Tahsin Özcan, “Saçaklızade Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2008, XXXV: 368.

mayacağı, bilinmemesinin de bir zarara yol açmayacağını belirtir.⁵⁵

Müellif, tasavvuf ilmini ahlâk ilmi altında değerlendirmektedir. Ona göre ahlâk ilminin konusu rûhî melekelerdir. İlm-i ahvâlî'l-kalb yanî kalbin halleri ilmi olarak da adlandırılan ahlâk ilmi, üstün ahlâkın ne olduğunu ve onu insanın nasıl elde edeceğini, kötü ahlâkın ne olduğunu ve insanın ondan nasıl uzak duracağını anlatan bir ilimdir. Ahlâk ilminin öğrenilmesindeki maksat kötü ahlâktan arınarak, iyi ahlâka yönelmektir. Tasavvuf ilmi de bu ilmin bir parçasıdır ve üstün ahlâkın en üst derecelerini açıklamaktadır. Bu kısımda Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *en-Nukâye* adlı eserindeki tasavvuf tanımını aktarır: "Tasavvuf, kalbi Yüce Allah'ın dışında bulunan bütün varlıklardan tecrid ederek Yaratıcı'ya dönmektir." Saçaklızâde'ye göre ise tasavvuf bu tecrid ilmidir.⁵⁶

Müellif eserinde birçok tasavvufî eserden ve şahsiyetten referanslar vermektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Suyûtî ve *en-Nukâye* adlı eseri, Kuşeyrî ve *er-Risâle* adlı eseri, Sübkî ve *Mu'îdu'n-niâm* adlı eseri, Sühreverdî ve *Avârifü'l-maârif* adlı eseri, Fahreddîn er-Râzî ve *Tefsîru'l-kebîr* adlı eseri, Gazzâlî ve *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eseri, Beydâvî ve *Envâru't-tenzîl* adlı eseri, İmam el-Yâfiî ve *Ravdu'r-Riyâhîn* adlı eseri, Nesefî ve *Akâidu'n-Nesefiyye* adlı eseri. Müellifin özellikle Gazzâlî'den yaptığı alıntıları gerek eserin genelinde gerekse tasavvufa ayırdığı bölümde çokça görmek mümkündür.

Müellif, ahlâk ilminin hükmünü anlattığı fasılda bu ilmin bir kısmının farz-ı ayn,

bütününün isefarz-ı kifâye olduğunu zikreder. Ancak tasavvuf ilmi bunların dışında tutulmaktadır. O ne farz-ı ayn ne de farz-ı kifâye'dir. Çünkü tasavvuf ehlinin yaşadığı haller, o tecrübeye sahip olan kişiyi bağlar. Bu da bir zorunluluk olmaktan çıkar ve sadece müste-hap derecesinde değerlendirilebilir. Müellif bu bağlamda Kuşeyrî'nin şu sözünü aktarır:

Hamdûn der ki, selefin yol alışı (seyr) üzerinde düşünen kimse, kendi eksikliğinin ve insanların elde ettiği derecelerden geri kalmışlığının farkına varır. Bu ilme ait bazı ıstılahlar vardır ki, bunları bilmemek müderris bir âlim için kusurdur. Bu ıstılahlardan bir kısmı şunlardır: Firâk, bekâ, fenâ, seyr, tecellî, şûrb (içmek), reyy (suya kanma), sekr (sarhoşluk), sahv (ayıklık) vb. Kuşeyrî der ki: "Bu grup, ehil olmayanlar arasında sırlarının yayılmasını istemedikleri için kastettikleri manaları kendilerinin dışında kalan insanlardan gizlemek maksadıyla kendi aralarında birtakım lafızlar kullanmaktadır."

Saçaklızâde bu söze binâen şunları söyler: "Onların sözlerinin zâhirinden anlaşılan mânâların şeriâtin o sözlere yüklediği mânâlara muhalif olduğuna, bu durumun bir tevilinin bulunduğu ve bunların şeriâtin bildirdiğine ancak bu tevil sebebiyle muhalif düşmeyeceğine inanman gerekir."⁵⁷

Müellif, ledünnî ilmi, tasavvuf ilminden ayrı tutarak şunları aktarır:

Ledünnî ilme gelince –ki o, göreceğin üzere tasavvuf ilminden başka bir şeydir– bâtın ilmi, mükâşefe ilmi, mevhibe ilmi, sırlar ilmi, gizli ilim, verâset ilmi ve hakikat ilmi olarak da adlandırılır. Bu ilim, er-Râzî'nin *et-Tefsîrü'l-kebîr*'inde şu şekilde sözünü ettiği ilimdir: 'Sûfîler mükâşefe yoluyla elde edilen ilimlere ledünnî ilim adını vermişlerdir.' Râzî,

55 Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertibu'l-'ulûm*, (Beyrut: Dâru'l- Beşâiru'l-İslamiyye, 1408), 82-83.

56 Adem Akın ve Remzi Demir, "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Marâşî ve Tertib el-'ulûm Adlı Eseri", *OTAM Dergisi*, 16 (2004): 1-64; Ayrıca bkz. Ahmet Kayacık, "Saçaklızâde'nin İlimler Sınıflamasına Dair Görüşleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, (İstanbul: Maraşder-Kahramanmaraş Belediyesi, 2005), I: 81-88.

57 Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, 170-171. Krş. Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, çev. Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan, (Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009), 202-203.

bu adlandırmanın Allah Teâlâ'nın şu sözünden yola çıkılarak yapılmış olduğunu kastediyor: *Biz ona katımızdan (min ledünnâ) bir ilim verdik.* Kevâşî bu âyetin tefsirinde şöyle der: 'O, bâtın ilmidir ve ledünnî ilimdir.' *el-Medârik*'te ise şöyle geçer: 'O, gaybdan haber verme ilmidir.' Ben derim ki: Allah'ın Hızır'a öğrettiği şeyleri kastediyor, –ilerde göreceğin üzere– mutlak anlamda bâtın ilminden değil. *et-Tatarhâniyye*'de müellifi şöyle der: 'Mükâşefe ilmi öğrenme ve öğretme yoluyla öğrenilmez; ancak Allah'ın doğru yolu bulmak için temel kabul ettiği mücâhede yoluyla elde edilir.' Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *Bizim yolumuzda gayret (mücâhede) gösterenleri, yollarımıza eriştiririz.* Hadiste de şöyle geçer: *Bildiği şeylerle amel edenlere, Allah bilmediği şeylerin ilmini bahşeder.* Ledünnî ilmin karşı kutbunda şerîat ilmi, zâhir ilim ve muâmele ilmi yer alır. (Bu bölüm kitapta kaçınıcı sayfadan alındı? Bir referans gerekir.)

Saçaklızâde bu bölümde anlattığı bazı sözlerinden dolayı tenkitlere mâruz kalmıştır. Özellikle bu düşüncelerini eleştiren şahıs Alemî Ahmed Efendi olmuştur. Saçaklızâde de bu tenkitlere cevap mahiyetinde *Risâletü'l-cevâb* adlı bir eser kaleme almıştır.⁵⁸

Müellif bâtın ilmini iki kısma ayırır. Bunlardan birincisi; Allah'ın kalpte oluşturduğu gayba dair bilgidir. İkincisi; insanın gösterdiği itaatkâr tutum nedeniyle Allah'ın kendisine bahşettiği halleri bilmesidir.⁵⁹

Müellifin tasavvuf kısmında değerlendirdiği bir diğer konu, bâtın ilminin zâhir ilmine aykırı olup olmadığı sorusudur. Burada Gazzâlî'nin "Kim bâtın ilmi zâhir ilmine aykırı derse, bu söz, imandan çok küfre

yakındır."⁶⁰ ifadesini aktararak bu sözün mânâsını açıklar.

Saçaklızade "Sûfîleri Müdâfaa" başlığı altında da bir fasıl açmıştır. Bu fasılda genelde el-Yâfiî'nin eserinden alıntılar yaparak sûfîlere has bazı özel hallerden ve tecrübelerden bahseder. ⁶¹Sonuç olarak diyebiliriz ki Saçaklızâde tefsir, hadis, belâgat, tecvîd, kıraât, ahlâk, tasavvuf, felsefe, münâzara, mantık, edebiyat ve birçok ilmi alanda derin bilgi sahibi olmasının yanı sıra *Tertîbu'l-ulûm* adlı eseri ile de Osmanlı medrese eğitim ve öğretim yapısını çok iyi bilmekte ve bu uygulanan eğitim sisteminin çıkmaz alanlarını ve olumlu yanlarını bizlere sunmaktadır. Gerek müderris gerekse talebenin sahip olması gereken vasıfları, pedagojik çerçevede bizlere sunmaktadır. İlimlerin tasnifini yaparak eğitimde nasıl bir süreç izlenmesi gerektiği ve hangi ilmin, ne zaman ve kimlere öğretilmesi gerektiğini de belirtmektedir. Müellif, tasavvuf ilmine de diğer ilimler gibi bir başlık açmış olup birçok kaynak göstererek konulara açıklık getirmiştir. Özellikle de referans olarak verdiği kaynaklar arasında makalemizin sınırlılığı bağlamında, değerlendirmeye tâbî tuttuğumuz Osmanlı döneminde kaleme alınmış ilimler tasnifi kaynaklarından Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde*'sini de görmek bizler için önem arz etmektedir.

Sonuç

İslam âlimleri tarafından izlenen ilimler tasnifi geleneği hem filozofların ilim tasnifi geleneğine hem de vahiy-akıl merkezli bir geleneğe sahiptir. Böylelikle de yazılan eserler doğal olarak felsefe ve din ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu ilimlerin tasnifi ele alınırken özellikle Fârâbî, İbn Sinâ ve Gazzâlî'nin düşüncelerinden çokça etkilendiği görülmektedir. Dînî ilimlerin tasnifinde o alanın yetkin temsilcilerinin isimleri ve eserleri

58 Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Gel, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı'sında Tasavvufî Bilgiyi Tartışmak: Saçaklızâde ile Alemî Arasındaki Ledünnî İlim ve İlham Tartışmasına Dair Bir İnceleme", *Nazariyat* 4, 3 (2018): 125.

59 Saçaklızâde, *Tertîbu'l-ulûm*, 172.

60 age. 174.

61 age. 175.

zikredilerek aktarımlar gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızda kronolojik sıraya göre incelediğimiz dört eser genelinde özellikle şu belirtilmelidir ki söz konusu eserler, kendi aralarında etkileşim içindedirler. İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâsîd* adlı eseri, mâhiyeti bakımından İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin takipçisi olmuş ve kendinden sonra kaleme alınan Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde* eserine de kaynaklık etmiştir. Saçaklızâde de *Tertibu'l-'ulûm* adlı eserinde birçok kere referans olarak *Miftâhu's-saâde*'yi vermiştir.

Dînî ilimler arasında tasavvuf ilminin *el-Fihrist*'te bir ilim olarak değerlendirilmediği ve adlandırılmadığı görülmektedir. Ancak zâhid ve sûfî olarak adlandırılan birçok mutasavvıfın hayatına dair bilgiler ve eserlerinin adları aktarılmıştır. *İrşâdü'l-kâsîd*'da karşımıza çıkan tabloda İbnü'l-Ekfânî, tasavvufu -metafizik de diyebileceğimiz- "İlm-i İlâhî" şeklinde adlandırdığı başlık altında ele almıştır. Müellifin, özellikle tasavvuf ıstılahları konusunda birer klasik haline gelmiş eserleri fazlaca zikrettiği görülmektedir. Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâdesi*'nde tasavvuf ilmine "Bâtînî İlimler" biçiminde bir başlık açmıştır. Bu anlamda, tasavvuf alanında hem amel hem adab hem de ıstılâhî bilgi bakımından geniş çaplı bir çalışma ortaya koymuştur. Son olarak Saçaklızâde ise *Tertibu'l-'ulûm* eserinde tasavvuf ilmini "Ahlâk İlmi" altında değerlendirmiş ve onu bu ilmin bir parçası olarak kabul ederek, üstün ahlâkın en üst derecesi olarak görmüştür.

Kaynaklar

Akın, Adem ve Remzi Demir. "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr El- Marâşî ve Tertîb el-'ulûm Adlı Eseri". *OTAM Dergisi*, 16 (2004): 1-64.

Arıcı, Mustakim ve Mehmet Arıkan (ed.). *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Taşköprülüzâdeler ve İsâmüddin Ahmed Efendi*. İstanbul: İlem Yayıncılık, 2020.

Arpacı, Sümeyye. "Şeyhzâde Mustafa Kocevî'nin Noktatü'l-Beyân Adlı Eseri: Neşir ve İnceleme". Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Arslan, Ali. "İbnü'l-Ekfânî'nin (ö.749/ 1348) İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Hadis İlmi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18 (2020): 15-39.

Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer. *Lisânu'l-mîzân*. thk. Selmân Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde. Lübnan: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002.

Atay, Hüseyin. "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine göre İlimler Sayımı ve Tasnifi". *A.Ü.İ.F. İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980): 1-41.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri I-II-III*. Haz. A. Fikri Yavuz. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. 5. Baskı. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Çakmaklıoğlu, Muhammet Mustafa. *Tasavvuf*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.

Çınar, Selime. "Fârâbî'den Taşköprizâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi". Yüksek Lisans, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2014.

Fazlıoğlu, İhsan. "İbnü'l-Ekfânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, 2000, 22-24.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Kahire: 1332.

Gel, Mehmet. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı'sında Tasavvufî Bilgiyi Tartışmak: Saçaklızâde ile Alemî Arasındaki Ledünnî İlim ve İlham Tartışmasına Dair Bir İnceleme". *Nazariyat* 4, 3 (2018): 115-177.

Hallâc-ı Mansûr. *Kitâbü't-Tavâsîn*. Çev. Yaşar Nuri Öztürk. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1976.

- Hamevî er-Rûmî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ irşâdü'l-erîb ilâ marîfeti'l-edîb*. Thk. İhsân Abbâs. Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İbn Ebü'd-Dünyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX, 1999, 457-462.
- İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrahim b. Sâid el- Ensârî. *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*. Thk. Abdülmünîm Muhammed Ömer. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ty.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbnü'n- Nedim. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.
- İzmirli, Betül. "en-Nedîm'in [İbnü'n-Nedîm] el-Fihrist Adlı Eserinde Sûfilere ve Tasavvufa Yaklaşımı". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5, 2 (2019): 1183-1216.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbnü'n-Nedîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, 2000, 171-173.
- Kayacık, Ahmet. "Saçaklızâde'nin İlimler Sınıflamasına Dair Görüşleri". *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, İstanbul: Maraşder-Kahramanmaraş Belediyesi, 2005, I: 81-88.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed. *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Thk. Mahmud Emîn en-Nevevî, 2. Baskı. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1400/1980.
- Konur, Himmet. "Sufî ve Tasavvuf Kavramlarının Tarihi Üzerine", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 21, 41 (2020): 104-115.
- Öngören, Reşat. "Sûfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII, 2009, 471-472.
- Özcan, Tahsin. "Saçaklızade Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 2008, 368.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. "Taşköprizâde'nin Felsefe, Kelam ve Tasavvuf İlimlerine Bakışı". *II. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi. *Tertîbu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1408.
- . *Tertîbu'l-'ulûm*. Çev. Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009.
- Sarioğlu, Hüseyin. "Taşköprülüzade'de İlim ve Felsefe". *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu*. Ed. Celil Güngör. Kastamonu: Taşköprü Belediyesi Yayınları, 2006.
- Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. 14. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- . *İslâm Bilim Tarihi Üzerine Konferanslar*. 4. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Stewart, Devin. "The Structure of the Fihrist: Ibn al-Nadim as Historian of Islamic Legal and Theological Schools." *International Journal of Middle East Studies* 39, 3 (2007): 369-387.
- Şenel, Cahid. "İbnü'l-Ekfani'nin 'İrşâdü'l-kâsîd'ı ve 'Nevâmîs'in İlimler Sınıflandırması Literatüründe Yer Edinme Süreci". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, (2016): 189-221.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâtî'l-ulûm*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- . *Medînetü'l-'ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, 791; Köprülü Ktp., 1387.
- . *Mevzûâtü'l-'ulûm*. Çev. Kemâleddin Mehmed Efendi. İstanbul, 1313.
- Uludağ, Süleyman. "Hallac-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XV, 1997, 377-381.
- . *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV, 2011, 151.
- Yazıcı, Tahsin. "Ebû Hafs el-Haddâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X, 1994, 127-128.